

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING TILGA DOIR QARASHLARI**B.Y.Boltayev****Favqulodda vaziyatlar vazirligi akademiyasi
huzuridagi malaka oshirish markazi katta o'qituvchisi, kapitan
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18617660>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston jadidchiligi rahnamosi Mahmudxo'ja Behbudiyning til va til bilan bog'liq masalalar bo'yicha yozgan maqolalari, ilmiy tadqiqotlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ko'p tillilik, til siyosati, sheva, lahja, milliy til, turkiy til.

Jadidchilik XIX asr oxiri XX asrning boshlarida Turkiston ziyolilarining xalq orasida ozodlik, ma'rifat va milliy uyg'onish g'oyalarini keng targ'ib qilish hamda uni amalga oshirishga qaratilgan taraqqiyparvarlik harakatidir. Millat va milliyat masalasiga shu qadar ahamiyat bergan jadidlarimiz millatning o'zlari yashagan davrdagi ahvolini isloh qilish, uni uyg'otish, taraqqiy etgan millatlar darajasiga olib chiqish kabi dolzarb muammolarga ham befarq bo'la olmas edi. Turkistonda jadidchilik harakatiga asos solgan buyuk ziyoli Mahmudxo'ja Behbudiy matbuot, teatr, adabiyot, til sohalarda qimmatli fikrlarini aytgan. Uning o'zbek tili, umuman mintaqadagi til siyosati borasidagi fikrlari bugungi kunga qadar eskirmagan. Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonlik ziyolilar orasida birinchi bo'lib til birligi g'oyasini keng targ'ib qildi.

Uning "Ikki emas, to'rt til lozim", "Til masalasi" "Bizni kemirguvchi illatlar", "Muhtaram yoshlarga murojaat", "A'molimiz yoinki murodimiz" kabi maqolalari orqali tilda millatning ma'naviy birligi mujassam ekanini ta'kidlanganini ko'rish mumkin. Mutafakkir o'zining "Ikki emas, to'rt til lozim" maqolasida turkistonliklar ijtimoiy turmush-tarziga ko'ra sharoitlariga ko'ra to'rt tilni bilishlari lozimligi dalillar bilan isbotlab beradi: "Turkiy, ya'ni o'zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o'zbekiy so'ylashur. Forsiy bo'lsa, madrasa va udabo tilidur. Bukung'acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta'lim berilib kelgandur. Barcha madrasalarda shar'iy va diniy kitoblar arabiy ta'lim berilsa ham, mudarrisarlarni taqriru (bayon) tarjimalari forschadur. Bu qoida, ya'ni dars kitobi – arabiy, muallim – turkiy, taqriru tarjimaning forsiyligi xila ajibdur. Arabiy til din uchun na daraja lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur" [1]. Bu qarashlar hozir ham o'zining ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mahmudxo'ja Behbudiyning "Til masalasi" ("Oyna" jurnali, 1915, 11-12- sonlar) maqolasi Turkistonda turk tilini sofligini saqlash va yanada tozalash mavzusiga bag'ishlangan maqolalarga, birinchi navbatda "Sadoyi Turkiston"dagi chiqishlarga munosabat tarzida e'lon qilingan. Muallif maqolada shunday yozadi: "Tilimizdan forsiy va arabiy quvayluq" – bu gap yengil orzu, ammo ijrosi mumkin emas orzulardandir". Negaki, "Toshkand", "Xo'qand" va boshqa minglar ila jug'rofiyoviy ismlarni rajoli tarixiya va yoinki tarixiy voqealarni mahalliy va mashhur odamlarni va oy ham yili, kuni va ...larigacha tag'yir berib, turkiy ismlar toqib, alarga yangi lug'atlar tayyorlab, yangidan tadvin etmoq lozim kelur" [2]. Bu fikrlar orqali Behbudiy amaliy til islohoti, turkiy tilni rivojlantirish tarafdori sifatida ko'rinadi. Ona tilimizga boshqa tillardan so'zlarning kirib kelishi bundan bir yarim asr oldin ham yechimi qidirilayotgan dolzarb muammolardan biri hisoblangan.

Mahmudxo'ja Behbudiy yashagan davr muhitida arab va fors tilini o'rni katta edi. Shu sababli adib turkiy tilning sofligini saqlashga harakat qilgan va boshqalarni ham shunga chaqirgan. Bu

ko'tarilgan fikrlar hozirgi zamonda o'zbek tili uchun ham muhimdir. "Forscha va arabcha so'zlar o'rniga qadimgi turkiy so'zlarni tiklash mushkullik tug'diradi, Hamda ming yil avvalgi tilg'a qaytmoq qonuni tabiatga muxolifdur. Chunki moziyga ruju' mumkin yo'q. Begona tildan so'z olmoqdan qutulgan til yo'qdur... Xulosa fikrimiz shuki, yalg'uz turkcha so'ylamak va yozmoq abadan mumkin yo'q. Baqadri imkon arabiy va forsiyni oz yozayluq" [3]. Ushbu fikrlarda ham ona tilimizning aslligini saqlab qolish muammolari ko'tarilgan. Mahmudxo'ja Behbudiy imkon qadar turkiy so'zlarni qo'llashga chaqirib, boshqa tillardan kirib kelgan so'zlardan voz kechib bo'lmasligini maqolaning hozirgi zamon uchun juda dolzab bo'lgan xulosa qismida ta'kidlaydi.

Behbudiy Turkiston shevalari borasida yozar ekan, u o'zini ona tilimizning fidoiy tilshunos sifatida namoyon etadi. Behbudiy turkistonliklarning yashash mintaqasiga qarab sheva va lahjalar qay darajada fors va arab tili ta'siriga tushgani va bu jarayon "barcha yerda bir holda bo'lmay, balki mavqe'i jug'rofiyasig'a qarab har nav" ekanligini tadqiq etdi. Va turkiy til qanchalar boshqa til ta'siriga tushib o'zgargan bo'lmasin, barcha "lahja ila so'ylayturgonlarning har biri boshqasini so'zig'a tushunadurlar", degan xulosa beradi. "Til masalasi" maqolasining ikkinchi qismi turkiy xalqlar uchun yagona, soddalashtirilgan adabiy til yaratish masalasiga bag'ishlangan. Behbudiyning ta'kidlashicha, u ushbu masalani yoritishda "betarafona" yondashishga harakat qilgan. Behbudiy sheva va lahja bilan "adabiy til" o'rtasidagi farqni ko'rsatish uchun Volgabo'yi tatarlari, Kavkaz xalqlari bosib o'tgan yo'lni tahlil qilishdan boshlaydi. Unga ko'ra, tatarlar va ozarbayjonlar nashr qilayotgan matbuot "tili" "ko'cha tili" dan "necha daraja oliy" ekani har bir gazeta o'qiydigan ziyoliga ma'lum. Hatto "Vaqt" gazetasi va "Sho'ro" jurnalining tili ular nashr bo'la boshlagan yildan, ya'ni 1908-yildan 1915-yilga qadar "jaridalarining avvalgilari ila hozirgisini taftish qilinsa, hozirgilarini adabiyli zohir" bo'lib, tobora "oliylashmoq" yo'lida harakat qilmoqda edi. Behbudiyning bu kabi izlanish va tadqiqotlar olib borganini o'sha vaqtda o'ta muhim masalalardan biri bo'lgan adabiy til yaratish yoki qabul qilish borasidagi qarashlarini bildirish, o'z pozitsiyasini ko'rsatish bilan bog'liqlikda qarash kerak. Behbudiy (umum)adabiy til masalasida tilni soddalashtirish, omma tushunadigan shaklga olib kelish fikrini qo'llab-quvvatlasa-da, tilni soflashtirish, ya'ni arabcha, forscha so'zlar o'rniga muqobillarini qidirib topish va tilga tatbiq etish masalasini "ijrosi mumkin emas, quruq xayoli fosidgina", deb baholaydi. Shu bilan bir qatorda, Behbudiy gazeta va jurnallarda boshqa tillardan yangi kirib kelayotgan so'zlar istalgan shaklda qo'llanilishi masalasiga to'xtalar ekan, buni "bu zamonda fan va hunar taraqqiy etgani uchun va yangi chiqq'on begona lug'atdagi ismlik nimarsalarg'a turkiy ism taqadurgon jamiyatlar barpo etib, turkiy tilimizg'a xizmat etaturgon kishilarni bizg'a yo'qligi" dan deb ta'kidlaydi. Bu bilan Behbudiy tilga yangi o'zlashmalarni tartibga keltiradigan ilmiy jamiyat tashkil etish masalasini ham kun tartibiga chiqaradi. Tilni soflashtirish masalasida "Sadoyi Turkiston" gazetasida berib borilayotgan maqolalarni tahlil qilar ekan, Behbudiy gazetaning bu harakatiga "ijrosi mumkin emas orzu" deb qaraydi. Sabab, asrlar davomida arab va fors tili ta'sirida qolgan turkiy tilni "yana bir necha ming sanada bularni ta'siridan chiqarmoq" ishiga berilsak, "ma'nan va moddatan va fannan mahkum millatlarni(ng) tili (qatorida) bo'lgan tilimizg'a yana taraqqiy etgan millatlarni(ng)" tilidan yangi so'zlar kirib kelaveradi. Behbudiy til soflashtirish masalasida mana shunday pozitsiyani egallagan edi. Behbudiy tilni soddalashtirish borasida fikrlar ekan, arabcha ko'plikdagi so'zlarni imkon qadar turkiy ko'plik shaklda, masalan, "ulum, funun, ulamo, quzzot va ...demoq erinda fanlar, ilmlar, olimlar, qozilar va... lar" kabi yozilishini hamda gazetalarda berilayotgan "kurrayi arzda yashamakda bo'lgan har millatni o'ziga maxsus bir lisoni milliysi vordur" kabi gaplarni imkon qadar turkiychalashtirishni taklif qiladi. Lekin, yuqorida

yoʻzilganidek, Behbudiy butun tilni soʻflashtirish masalasida “butun fanniy va ilmiy va diniy istiloh va iboratlarga muqobil turkchadan ism taʼyin qilmoq fikriga choʻmmoq oʻzni charchatib va matbuotni zoʻre qilmoqdan boshqa nimarsa emas” degan fikrda qatʼiy turdi [4]. Xulosa qilib aytganda, Mahmudxoʻja Behbudiyning milliy tilning soʻfligi va uning rivojiga qaratilgan nazariyalari hozirgi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Mahmudxoʻja Behbudiy oʻz davrida vaziyatga xolisona, har tomonlama yondashishga harakat qilgan. Mahmudxoʻja Behbudiy oʻz faoliyati bilan oʻzbek adabiy tilining shakllanishi, uslubiy soddalashuvi va maʼnaviy yuksalishida asosiy yoʻlboshchilardan biri boʻldi. Uning til haqidagi qarashlari bugungi kun til siyosati va taʼlim tizimi uchun ham dolzarbligini yoʻqotmagan. Maqolalarida turkiy til va soʻz turkiycha soʻzlardan foydalanishga undagan boʻlsada, adibning oʻzi ham arabcha va forscha hamda gʻarb tiliga oid leksikalardan koʻplab istifoda etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Maʼnaviyat, 1999. – B. 176.
2. Karimov N. Mahmudxoʻja Behbudiy. Tanlangan asarlar. J.I. – T.: Akademnashr, 2021. – 512 b.
3. Zarafshonning Behbudiysi. Maqolalar (Toʻplovchi va nashrga tayyorlovchi: A.Haydarov). – T.: Sahhof, 2020. – 204 b.
4. <http://news.muz.uz/news/til-va-dil-birligi-mahmudxoʻja-behbudiyning-til-borasidagi-qarashlari>.